

Mato Slančiausko Gruzdžių valsčiuje surinktos pasakojamosios tautosakos repertuaro ypatumai

Jūratė Šlekonytė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

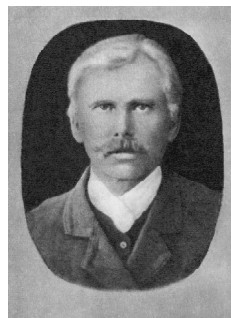
Lietuvių folkloristikai ypač reikšminga Mato Slančiausko (1850–1924) surinkta folkloro medžiaga. Tai autentiškas XIX a. pab.–XX a. pr. Šiaurės Lietuvos gyventojų gyvenimo būdo, pasaulėžiūros šaltinis, sukauptas ir išsaugotas kaimo amatininko šviesuolio.

M. Slančiausko surinktos pasakojamosios tautosakos ypatumai jau yra gana išsamiai aptarti¹, todėl šio straipsnio tikslas – paanalizuoti Gruzdžių valsčiuje jo užrašytą sakinę tautosaką tam tikrais aspektais. Tai atliksime: 1) įvertindami medžiagos žanrinę įvairovę ir populiarumą bei 2) palygindami ją su likusios Lietuvos pasakojamosios tautosakos repertuaru. Tokia repertuaro analizė leis išvelgti bendrąsias tautosakos žanrų paplitimo tendencijas šiame krašte. Straipsnyje aptariamoms pasakoms taikoma A. Aarnės–St. Thompsono klasifikavimo sistema (AT). Santrumpa AT bei skaičius prie jos nurodo, kokią vietą kūrinyje užima tarptautiniame pasakų kataloge.

M. Slančiauskas gimė Gruzdžių valsčiaus Trūmpaičių sodžiuje, bežemio medinių indų dirbėjo šeimoje. Didelio išsilavinimo jam neteko gauti. Tėvas kiek pamokė iš lenkiško elementoriaus, vėliau atidavė mokytis pas Rudiškių vargonininką, mokslai tęsti Jōniškyje, Gruzdžiuosė. Dėl didelių nepriteklių šeimoje keliai į tolesnį mokslą buvo užverti, tad teko mokytis siuvėjo amato. Ši aplinkybė ir apsprendė M. Slančiausko likimą. Siuvėjo profesijai tuo metu buvo būdingas mobilumas, nes, norint užsidirbti duonos kąsnį, reikėjo keliauti iš kaimo į kaimą, nuo trobos prie trobos. Taigi M. Slančiauskas daug bendravo su paprastais valsčiaus žmonėmis.

Jau 1866 m. vaikščiodamas po kaimus jis ėmė užrašinėti iš kaimo moterų žinias apie liaudiškąją mediciną. Aktyviau tautosaką rinkti paskatino bendradarbiavimas su „Aušra“, į kurią jis ėmė nuolat siųsti užrašytus liaudies kūrinius. M. Slančiauskas reiškėsi ir kaip aktyvus visuomenininkas. Jis buvo vienas iš „Atgajos“ draugijos įkūrėjų bei veiklus jos narys. 1895 m. už šią veiklą pakliuvo į Šiaulių kalėjimą, vėliau patyrė tremtinio dalį. Tad folkloro rinkimą atnaujino tik grįžęs iš tremties 1900 m. ir apsigyvenęs Trūmpaičiuose. Šį darbą tęsė, kol leido jėgos. Paskutiniai tautosakos rinkiniai datuojami 1918 m.

M. Slančiausko surinkti kūriniai J. Basanavičiaus ir J. Jablonskio rūpesčiu įvairiuose rinkiniuose pradėti publikuoti jau XIX a. pabaigoje. Sovietmečiu jie skelbti tuo metu pasirodžiusiuose folkloro rinkiniuose, o galiausiai dviem at-

M. Slančiauskas

Straipsnis, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokalinių tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2008 03 05, „Vermės“ leidyklai įteiktas 2005 11 04, pirmą kartą paskelbtas 2010 08 16 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029-0799 visatekstėje svetainėje www.llt.lt.

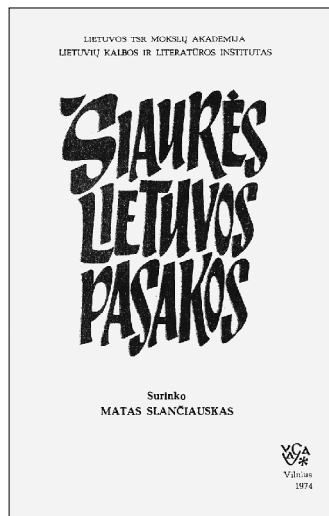
¹ Vėlius N. Matas Slančiauskas ir jo pasakos, *Šiaurės Lietuvos pasakos*, sur. M. Slančiauskas, par. N. Vėlius ir A. Seselskytė, red. K. Aleksynas, Vilnius, 1974, p. 9–36.

skirais rinkiniais buvo išleista per visą M. Slančiausko gyvenimą sukaupia pasakojamoji tautosaka. Tai „Šiaurės Lietuvos pasakos“ (1974 m.) bei „Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai“ (1975 m.). Atskirą rinkinį („Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos“ (1985 m.) sudarė ir jo bendradarbių surinkta medžiaga. Šie rinkiniai iki šiol yra nepamainomas sakytinės tautosakos tyrimų šaltinis folkloristams bei senosios, sulig daugkartine kartų kaita slenkančios užmarštin, pasaulėjautos atspindys paprastam skaitytojui. Surinkta ir publikuota nemažai atsiminimų apie patį M. Slančiauską ir jo veiklą.

Per visą savo gyvenimą M. Slančiauskas užrašė apie 800 pasakojamosios tautosakos kūrinių. Didžiausia jų dalis surinkta Gruzdžių valsčiuje, daugiausiai iš gimtojo Trumpaičių kaimo gyventojų. Tikslų kūrinių, užrašytų Gruzdžių valsčiuje (kaip, beje, ir bendrą), skaičių įvardinti yra sudėtinga, nes dalis jų be metrikų: neturi nuorodų, kur, kada ir kas juos pateikė. Be to, yra kūrinių, užrašytų po du, tris kartus, kai kuriuos jis po kelis kartus sąmoningai perrašinėjo². Iš pateiktų kūrinių metrikų galime atsekti, jog tautosaka užrašinėta daugiausiai Gruzdžių valsčiaus arba su juo besiribojančiuose kaimuose: Dargiuosė, Gedvėdžiuose, Gruzdžiuose, Gulbiniuose, Jankūnuose, Laumakiuose, Linkaičiuose, Račiuose, Rakaūdžiuose, Ražuose, Rudiškiuose, Staneliuose, Šakynoje, Šilmikiuose, Šimkūnuose, Toliūčiuose, Trūmpaičiuose, Trūmpaitėliuose, Žmirklisuose ir kt.

Didelę tautosakos kūrinių dalį M. Slančiauskas rašė iš atminties. Pirmiausiai tai buvo iš tėvo Mateušo Tadeušo girdėti pasakojimai,– jis mėgęs sekti sakmes, pasakas. Kitą dalį tokių kūrinių sudarė M. Slančiausko iš kaimynų, pažįstamų žmonių nugirsti tautosakos tekstai, kurių pateikėju nurodė save patį. Gana aktyvūs pateikėjai buvo ir jo šeimos nariai ar giminės (daug kūrinių pateikėjų turi Slančiausko pavardę). Gera pasakotoja buvusi ir motina Teresė Slančiauskienė (Kardišauskaitė). Nemažai pasakų pasekė vyriausioji dukra Kristina, ilgainiui tapusi aktyvia tėvo pagalbininke: tik išgirdusi naują kūrinių, tuoj jį papasakodavusi.

Kaip minėta, aktyviausi pateikėjai buvo iš M. Slančiausko gimtojo Trumpaičių kaimo, kur praleista daugiausia laiko, nes čia žmonės jį geriau pažinoję ir mieliai pasakodavę. Iš šios vietovės kilę ne tik pateikėjai, bet ir aktyvūs talkininkai: Pilypas Grigutis, Pranas Narvydas. Gerų pateikėjų pavardes galima atsekti peržvelgus kūrinių metrikas. Nemažai kūrinių pateikė Marijona Čeputytė, Pilypas Slančiauskas ar Gaudentas Grigutis.

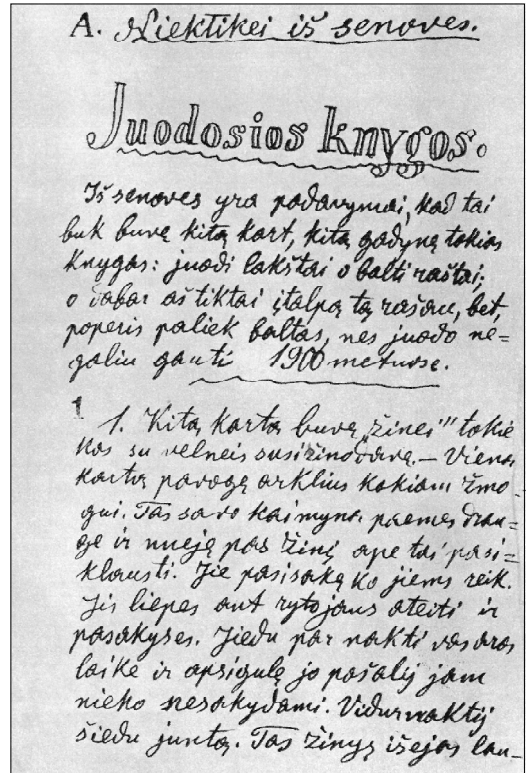
M. Slančiausko folklorinių rinkinių tituliniai puslapiai

² *Ten pat*, p. 9–36; Vėlius N. M. Slančiausko užrašyta pasakojamoji tautosaka (anekdotai, sakmės, pasakojimai), *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, sur. M. Slančiauskas, par. N. Vėlius ir A. Seselskytė, red. K. Aleksynas, Vilnius, 1975, p. 7–20.

Gruzdžių valsčiaus žmonės turėjo turtingą pasakojamąją tradiciją. Tai liudija gausūs įvairios medžiagos užrašymai. M. Slančiauskas čia užrašė pasakų, sakmių, padavimų, anekdotų, pasakojimų ir oracijų. Didžiausią surinkto tautosakos repertuaro dalį sudaro sakmės, o pasakos – tik nepilną trečdalį. M. Slančiausko būta ne tik darbštaus, bet ir kruopštaus bei pedantiško tautosakos rinkėjo, turėjusio neblogą folkloristo orientaciją. Jo sudarytuose rinkiniuose kūriniai sudėti ne atsitiktinai, o pagal žanrus: vienur pasakos apie gyvūnus, kitur – stebuklinės pasakos, dar kitur – buitinės pasakos ir anekdotai.

M. Slančiausko užrašymai rodo, jog šiame krašte populiarių būta pasakų apie gyvūnus. Tai kūriniai, kuriuose pagrindiniai personažai būna gyvūnai, turintys žmogiškų savybių. Paprastai vaizduojami stereotipiniai personifikuoti gyvūnai, ikūnijantys tam tikras žmogiškas savybes, pvz. lapė – gudrumą, vilkas – kvailumą, zuikis – bailumą ir kt. Nemažai pasakų turi etiologinį pradą, ryškų didaktinį atspalvį.

Dalis Gruzdžių valsčiuje surinktų šio žanro pasakų yra populiaros, kitos – retos ar daugiau niekieno neužrašytos. Folkloro fondai papildyti populiaromis Lietuvoje pasakomis: „Gyvūnas prakalbinamas ir paleidžia sugautą paukštį“³, „Vilkai lipa kits kitam ant nugaros“⁴, „Senas šuo ir vilkas“⁵, „Katinas – lapės vyras“⁶, „Už gerą piktu atsimokama“⁷, „Šuns bajorystės dokumentai“⁸. Užrašyta ir rečiau Lietuvoje aptinkamų pasakų apie gyvūnus. Lygindami su bendru Lietuvos pasakų repertuaru, galime fiksuoti įdomių pastebėjimų. M. Slančiausko užrašyta pasaka „Juodvarnio regėjimas, bitės klausia“⁹ yra palyginti reta – visoje Lietuvoje užrašyti tik 9 variantai, tačiau 6 iš jų – būtent Vidurio Lietuvoje¹⁰. Retai sutinkama ir pasaka „Šuo mėgdžioja vilką, norėdamas papjauti arklį“¹¹. Vėlgi visoje Lietuvoje yra fiksuoti tik 9 variantai, iš kurių 4 – Vidurio Lietuvoje¹². Pasakos „Vėjo ir saulės derybos“¹³ iš 6 visoje Lietuvoje užrašytų variantų 4 priskiriami Vidurio Lietuvai. Tai patvirtina regioninį šių kūrinių išskirtinumą. Lietuvių pasakojamosios tautosakos repertuaras papildytas ir vienietinėmis, tik iš M. Slančiausko užrašymų žinomomis pasakomis apie musę ir bitę – kuri geriau tinka prie ponų¹⁴, etiologinio pobūdžio pasaka apie žvirblių ir kregždžių nesantaiką¹⁵, apie sparvos ir uodo pagyras¹⁶ bei apie lapės ir šarkos gudrybę¹⁷.

M. Slančiausko
 užrašytos sakmės
 faksimilė. LLTI

³ AT 6, SIŠLP 35.

⁴ AT 121, SIŠLP 17.

⁵ AT 101, SIŠLP 82.

⁶ AT 103A, SIŠLP 95.

⁷ AT 155, SIŠLP 16, 136.

⁸ AT 200, SIŠLP 43.

⁹ AT 238, SIŠLP 26.

¹⁰ KLPTK I.

¹¹ AT 47D, SIŠLP 26.

¹² KLPTK I.

¹³ AT 298, SIŠLSA 315.

¹⁴ SIŠLP 27.

¹⁵ SIŠLP 10.

¹⁶ SIŠLP 29.

¹⁷ SIŠLP 39.

Pasakėčios – trumpi alegorinės formos didaktiniai kūriniai – nebuvo populiarūs sakytinėje lietuvių tradicijoje, tad ir M. Slančiauskas Gruzdžių apylinkėse jų užrašęs nedaug. Tai pasakėčios: „Sergantis liūtas“¹⁸, „Vilkai nebijo šunų“¹⁹, „Kiekvienam savo gražiausi“²⁰. Užrašyta keletas retų (yra dar po vieną užrašymą) pasakėčių apie varną, auginančią vanagiuką²¹ bei apie laukinę ir naminę bites²².

Didžiausią šiame valsčiuje M. Slančiausko užrašytų pasakų repertuaro dalį sudaro *stebuklinės pasakos* – kūriniai, kuriuose vaizduojami antgamtiniai, nepaprastų savybių turintys personažai, magiški daiktai, sudėtingos užduotys.

Daugelis Gruzdžių valsčiuje fiksuotų šios rūšies pasakų yra visoje Lietuvoje puikiai žinomi kūriniai. Stebuklinių pasakų populiarumą tarp Gruzdžių krašto gyventojų liudija po keletą ar daugiau to paties tipo pasakų užrašymų. Dviem variantais mus pasiekė labai populiarūs Lietuvoje stebuklinė pasaka „Stipruolis ir jo bendrakeleiviai“²³, kurioje atsispindi nepaprasta labai stiprių herojų kilmė. Antai viename pasakos variante herojus Martynas yra nutašomas iš alksnio medgalio²⁴, o kitame – gimsta iš meškos ir vyro sąjungos²⁵. Užrašyta labai populiarūs Lietuvoje (iš viso 178 var.) pasaka „Karalaitė karste“²⁶. M. Slančiausko Trumpaičiuose nugirstas kūrinys išsiskiria nedėsninga pabaiga: išgelbėjęs velnių apsėstą karalaitę, jaunikaitis nugyvenęs su ja kaip brolis su seserim²⁷.

Gruzdžių valsčiaus pasakose dar ryškiai atsispindi senoji kaimo žmonių pasaulėžiūra, per ilgus amžius susiformavęs požiūris į tam tikrus gyvenimo reiškinius. Mirties neišvengiamumas tautosakoje įkūnijamas giltinės vaizdinyje. Pasakoje „Velniai terboje“²⁸ vaizduojama, kaip sugebėjęs giltinę pergudrauti bernas pasipelno ir lieka turtingas²⁹. Tuo tarpu pasakoje „Mirtis kūma“³⁰ žmogus, tapęs giltinės krikštasiūniu ir gavęs galimybę praturtėti, pažeidžia draudimą ir žūsta³¹. Tai liudija dvejopą požiūrį į mirtį: ne tik kaip į neišvengiamą dalyką, bet ir galingą jėgą, galinčią padėti žmogui.

Dviem variantais užrašyta pasaka „Gera ir bloga mergaitė“³². Viename kūrinio variante aptinkamas retas Dievo pirtyje³³, kitame – Lietuvoje populiarus meškos pirtyje vaizdinys³⁴.

M. Slančiauskas užrašė tris pasakas „Žvejys ir žmona“³⁵ variantus. Viename tekste žvejo norus pildo Dievas³⁶, kitame – senelis³⁷, trečiame – kertama obelėlė³⁸.

Iš užrašytųjų populiarių kūrinių dar minėtinos šios pasakos: „Burtininkas ir jo mokinys“³⁹, „Užburtos karalaitės ir jų pilys“⁴⁰, „Nepaprastas žirgas“⁴¹, „Ragai“⁴², „Žmogus, supratęs gyvulių kalbą“⁴³, „Nykštukas“⁴⁴, keletas pasakos „Trys nepaprasti kūdikiai“⁴⁵ variantų. Mažiau populiarūs stebuklinės pasakos: „Neištikima žmona“⁴⁶, „Baimės nepažįstas jaunuolis“⁴⁷, pasakų „Užburtos karalaitės ir jų pilys“ bei „Slibino mirtis kiaušinyje“⁴⁸ junginys. Beje, pastarasis pasakos variantas turi kiek netikėtą etiologinę pabaigą: „*Daugiaus jiedu susiženiję. Tai dabar ant to vieto Amerika*“. Kitos „vidutinio“ populiarumo pasakos yra „Vyras – baidyklė/gyvūnas“⁴⁹, „Žmogumi virtęs gyvūnas“⁵⁰, „Ežiukas“⁵¹, ke-

¹⁸ AT 50, SIŠLP 38.

¹⁹ AT 107, SIŠLP 31.

²⁰ AT 247, SIŠLP 1.

²¹ SIŠLP 4.

²² SIŠLP 24.

²³ AT 301B.

²⁴ SIŠLP 102.

²⁵ SIŠLP 134.

²⁶ AT 307.

²⁷ SIŠLP 74.

²⁸ AT 330B.

²⁹ SIŠLP 69.

³⁰ AT 332.

³¹ SIŠLP 104.

³² AT 480.

³³ SIŠLP 81.

³⁴ SIŠLP 112.

³⁵ AT 555.

³⁶ SIŠLP 71.

³⁷ SIŠLP 146.

³⁸ SIŠLP 147.

³⁹ AT 325, SIŠLSA 243.

⁴⁰ AT 401A, SIŠLSA 63, 90, 93.

⁴¹ AT 531, SIŠLP 73, 89.

⁴² AT 566, SIŠLP 130, SIŠSA 174.

⁴³ AT 670, SIŠLP 49, 420.

⁴⁴ AT 700, SIŠLP 87.

⁴⁵ AT 707, SIŠLP 84, 99, 01.

⁴⁶ AT 318, SIŠLP 98, 103.

⁴⁷ AT 326, SIŠLP 129.

⁴⁸ AT 401A+302, SIŠLP 63.

⁴⁹ AT 425A, SIŠLP 150.

⁵⁰ AT 425C, SIŠLP 64.

⁵¹ AT 441, SIŠLP 133.

letas pasakos „Utėlės odos batukai“⁵² variantų, „Trys daktarai“⁵³, „Žmogus, kuris skraidė kaip paukštis ir nardo kaip žuvis“⁵⁴, „Uždaryta nelaimė“⁵⁵. Tarp M. Slančiausko užrašytų stebuklinių pasakų randame labai retai fiksuotų tekstų, tačiau kai kurie kūriniai pasiekė mus tik šio tautosakos rinkėjo dėka. Tai pasaka „Kiaulytė žmona“⁵⁶, visoje Lietuvoje turinti tik 4 užrašymus, o pasakas apie gyvatę pačią⁵⁷, apie kareivį⁵⁸, apie stipruolį Joną⁵⁹, apie turtingo tėvo sūnaus nesėkmės⁶⁰ žinome tik iš M. Slančiausko užrašymų.

Novelinių pasakų M. Slančiausko rinkiniuose nedaug. Tik viena kita užrašyta ir Gruzdžių apylinkėse. Tai keli pasakos „Užsispyrėlės sutramdymas“⁶¹ variantai, „Tinginė šiaudų kūlyje“⁶², „Plėšiko sužadėtinė“⁶⁴. Šie kūriniai būdingi visai Lietuvai.

Kiek daugiau surinkta *buitinių pasakų*. Užrašyta kūrinių, bene labiausiai paplitusių Lietuvoje: „Gudruolis ir gobšuoilis“⁶⁵ ir „Visa žinantis daktaras“⁶⁶. „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ duomenimis, pirmosios užrašyta 218, o antrosios – 229 variantai⁶⁷. Mažiau populiarios pasakos: „Pasislėpęs meilužis išsiperka“⁶⁸, „Tinginti verpti žmona“⁶⁹, „Pelė po dubeniu“⁷⁰, „Švepluojančios merginos“⁷¹, „Beržas pirkėjas“⁷², „Brangi katė“⁷³, „Šykštus kunigas“⁷⁴. Iš retesnių buitinių pasakų reiktų paminėti pirmuoju asmeniu pasektus nuotaikingus, komiškus kūrinius apie kelionėje patirtus nuotykius: „Žmogus ieško pribuvėjos“⁷⁵, pasakų „Žento nesėkmės“ ir „Moteris eina alaus“⁷⁶ junginį. Humoristiniu turiniu išsiskiria pasakos „Skusta ar kirpta“⁷⁷ ir „Žmona nepažįsta pati savęs“⁷⁸. Tik M. Slančiausko yra užrašyta pasaka apie moterų kantrybę⁷⁹.

Nors *melų* ir *formulinių pasakų* randame ir daugiau, tačiau, remiantis kūrinių metrikomis, galime teigti, jog Gruzdžių valsčiuje užrašyta po vieną melų („Žmogus žuvies pilve“⁸⁰) ir formulinę („Gaidelis išmuša vištelei akele“⁸¹) pasaką.

Nepopuliarių būta *pasakų-legendų* – kūrinių apie Dievo, Kristaus ir įvairių šventųjų keliones po žemę, jų santykius su žmonėmis. Tai šios pasakos: „Žmogus danguje“⁸², „Šventasis eina per vandenį“⁸³, „Mėsa iš gyvos karvės šlaunies“⁸⁴, „Švento Jurgio balno kilpa“⁸⁵, „Sukaustytas velnias“⁸⁶, „Žmogus ant kryžiaus“⁸⁷, „Visada velnias keikiamas“⁸⁸, „Vargšas danguje“⁸⁹. Galbūt jų nepopuliarumui įtakos turėjo palyginti vėlyva kilmė.

Rinkiniuose aptinkame keletą *pasakų apie kvailą velnią*. Tai komiški kūrinių, vaizduojantys žmogaus ir velnio ar berno ir pono santykius. Šios pasakos dažniausiai egzistuoja tik tarpusavio junginiuose, t. y. išvardinama daug nuotykių su velniu. Čia užrašytos pasakos apie ūkininką, kuris engia bernus⁹⁰, „Velnias bijo našlės“⁹¹, apie velnią, draugavusį su žmogumi⁹².

Nedaug užrašyta *parabolių* – trumpų alegoriškų moralizuojamo turinio kūrinių: „Be pilvų nuobodu“⁹³, „Lobio radėjai nužudo vienas kitą“⁹⁴, „Elgetos duona“⁹⁵. Originalūs yra kūriniai apie senelio patarimą ponams⁹⁶, apie personifikuotas teisybę ir neteisybę⁹⁷.

⁵² AT 621, SIŠLSA 310, SIŠLP 100.

⁵³ AT 660, SIŠLP 77.

⁵⁴ AT 665, SIŠLP 92.

⁵⁵ AT 735 A, SIŠLSA 322.

⁵⁶ AT 413A*, SIŠLP 79.

⁵⁷ SIŠLP 116.

⁵⁸ SIŠLP 137.

⁵⁹ SIŠLP 83.

⁶⁰ SIŠLSA 209.

⁶¹ AT 901, SIŠLP 109,

SIŠLSA 28.

⁶² AT 902*, SIŠLSA 19.

⁶⁴ AT 955, SIŠLP 78.

⁶⁵ AT 1539, SIŠLP 135.

⁶⁶ AT 1641, SIŠLP 36.

⁶⁷ KLPTK II.

⁶⁸ AT 1358A, SIŠLP 75.

⁶⁹ AT 1405, SIŠLSA 18.

⁷⁰ AT 1416, SIŠLSA 317.

⁷¹ AT 1457, SIŠLSA 13.

⁷² AT 1643, SIŠLP 65.

⁷³ AT 1651, SIŠLP 91.

⁷⁴ AT 1736, SIŠLSA 47.

⁷⁵ AT 1680+1355C,

SIŠLP 67.

⁷⁶ AT 1681+1387, SIŠLP

68.

⁷⁷ AT 1365B, SIŠLSA 21.

⁷⁸ AT 1383, SIŠLSA 17.

⁷⁹ SIŠLP 96.

⁸⁰ AT 1889G, SIŠLSA

334.

⁸¹ AT 2021B, SIŠLP 32.

⁸² AT 800, SIŠLSA 198.

⁸³ AT 827, SIŠLSA 274.

⁸⁴ AT–, SIŠLSA 285.

⁸⁵ AT 790*, SIŠLSA 318.

⁸⁶ AT 803, SIŠLSA 340.

⁸⁷ AT 800A, SIŠLSA 359.

⁸⁸ AT 846, SIŠLSA 307,

308.

⁸⁹ AT 802, SIŠLSA 270.

⁹⁰ AT 1000+1002+1003+

1006*+1013+1120+1116,

SIŠLP 66.

⁹¹ AT 1164B, SIŠLP 118.

⁹² AT 1030+1071+1072+

1063, SIŠLSA 305.

⁹³ AT 716*, SIŠLSA 203.

⁹⁴ AT 763, SIŠLSA 272.

⁹⁵ AT 837, SIŠLSA 273.

⁹⁶ SIŠLSA 199.

⁹⁷ SIŠLSA 302.

Didesnę Gruzdžių valsčiaus pasakojamosios tautosakos repertuaro dalį sudaro nepasakinė tautosaka. Gausūs užrašymai liudija sakmių paplitimą šiame krašte.

Gana populiarių būta *etiologinių sakmių* – kūrinių apie aplinkos objektų, gyvūnų tam tikrų savybių kilmę. Dauguma jų yra gerai Lietuvoje žinomi kūriniai: apie merginą ir mėnulį, kur paaiškinama, kodėl negalima rodyti į mėnulį pirštu⁹⁸, apie tai, kodėl kurmis negali skersai kelio perbėgti⁹⁹, ar kodėl vyrai padirbę ilsisi, o moterys niekada neturi poilsio¹⁰⁰. Užrašyta ir populiari sakmė, paaiškinanti, kodėl gegutė neperi kiaušinių¹⁰¹, krikščioniškų atspindžių turinti sakmė apie varlės kilmę¹⁰², komiška sakmė apie tai, kodėl vienas kitą susitikę šunys susiuosto¹⁰³, ar tekstai, pasakojantys, kaip velnias uodus sukūręs, o Dievas – blusas¹⁰⁴, apie vieversio ir rūpūžės kilmę¹⁰⁵. Aptinkama keletas rečiau fiksuotų sakmių. Tai kūrinių, kuriuose aiškinama, kodėl gegutė šalinasi žmonių¹⁰⁶, kodėl lakštingalos plunksnos tokios prastos¹⁰⁷, kaip Dievas velniui paskyręs tuos žmones, kurie nusiprausę nenusišluosto¹⁰⁸, kaip Liucius ir Dievas tvėrė žemę¹⁰⁹.

Etiologines sakmes populiariumu lenkia *mitologinės* sakmės. Šiuose nedidelės apimties kūriniuose atsispindi žmogaus požiūris į aplinką, santykis su mitiniu pasauliu. Mėgtos baugios sakmės, dažnu atveju apie numirėlius, pvz., sakmė apie numirėlių imtynes¹¹⁰. Kūrinys įdomus dėl tam tikros prieštaros. Nors ir papasakotas pirmuoju asmeniu (tai būdingas mitologinių sakmių bruožas), tačiau jaučiama, kad pasakotojas netiki jo tikrumu, nes veikiausiai ne pats tą nutikimą yra patyręs. Tad ir kūrinio funkcija šiuo atveju yra tik antrinė – pasakojama klausytojų pramogai (paprastai sakmių sekimu iliustruojamos tam tikros bendruomenės elgesio taisyklės¹¹¹). Sakmėje apie besigalynėjantį pakaruoklį paaiškinama tokių būtybių kilmė – tai ne laiku (per anksti) mirę žmonės, dar vadinti nelaiskais, turintys atbūti žemėje jiems skirtus metus¹¹². Žmonės labai dominęs pomirtinis pasaulis. Tai matome sakmėje apie iš numirusių atsikėlusią moterį, kuri negalėjusi papasakoti, ką ten mačiusi¹¹³. Sakmėje apie ponų dukrą, kurią po mirties šokinę velniai, užsifiksavęs archajiškas tikėjimas – tėvai dukrą, kad nesivaidentų, turi palaidoti baloje¹¹⁴.

Palyginti nedaug sakmių užrašyta apie velnią, tačiau jos išsiskiria savitumu. Ypač įdomūs kūriniai apie kunigu apsimečiusį velnią¹¹⁵, kuriuose atsispindi įprastos velnio savybės: velnias nori, kad žmogus pasikartų¹¹⁶ ar bijo šventinto vandens¹¹⁷. Neretai velnias išvaizduotas ne kaip kenkianti, o kaip žmogui padedanti būtybė¹¹⁸. Tai rodo archaiškesnę tradicijos klodą, kai velnio vaizdinio dar nebuvo pasiekusi krikščioniškoji piktosios dvasios įtaka.

Šiame krašte M. Slančiausko užrašytose sakmėse nemažai užsifiksuota ir kitų pasaulėžiūros elementų. Randame daug sakmių, kuriuose aptinkamas sielos, vėlės vaizdinys. Tikėta, kad po mirties vėlės turinčios atlikti atgailą. Vienu atveju, vėlė kenčia ugniakure¹¹⁹, kitu – po spragilu¹²⁰. Užrašyta reta sakmė apie sielą, išlekiančią iš burnos plaštakės pavidalu¹²¹.

Gruzdžių krašto žmonės tikėję įvairių mitinių būtybių egzistavimu. Daugiausiai buvo paplitę sakmės apie žmonių san-

⁹⁸ SIŠLSA 304.

⁹⁹ SIŠLSP 42.

¹⁰⁰ SIŠLSA 201.

¹⁰¹ SIŠLP 3.

¹⁰² SIŠLSA 244.

¹⁰³ SIŠLSP 19.

¹⁰⁴ SIŠLSA 188.

¹⁰⁵ SIŠLSA 184.

¹⁰⁶ SIŠLSP 37.

¹⁰⁷ SIŠLSP 40.

¹⁰⁸ SIŠLSA 306.

¹⁰⁹ SIŠLSA 182.

¹¹⁰ SIŠLP 115.

¹¹¹ Kerbelytė B. Žmogus sakmėse, *Liaudies kultūra*, 1992, nr. 4, p. 15.

¹¹² SIŠLSA 300.

¹¹³ SIŠLSA 341.

¹¹⁴ SIŠLP 80.

¹¹⁵ SIŠLSA 153, 347.

¹¹⁶ SIŠLSA 291.

¹¹⁷ SIŠLSA 292.

¹¹⁸ SIŠLP 126, 128.

¹¹⁹ SIŠLSA 448.

¹²⁰ SIŠLSA 447.

¹²¹ SIŠLSA 345.

tykius su laumėmis. Laumių prisibijota – per ilgai šeštadienio vakarais pirtyje verpusiai moteriai jos nulupusios odą¹²², tačiau manyta, kad laumę galima ir pergudrauti – žmogui išokus į linų lauką, ši mitinė būtybė lieka bejėgė¹²³. Jeigu su laumėmis gerai sutari, jos atsidėkoja: mergina pirtyje paliko šilto vandens ir muilo, o iš ryto rado kaspinų¹²⁴; pamatęs prie upės žlugtą skalbiančias laumes ir palinkėjęs joms geros dienos, jaunuolis kitą dieną radęs gražių drabužių¹²⁵.

Tikėta turta gausinančių būtybių – aitvarų egzistavimu. Aitvaras išivaizduotas kaip naktimis skraidanti ir savo šeimnininkui gėrybes nešanti būtybė¹²⁶. Namų aplinkoje jis pasirodydavęs kaip grūdus į geldas vemiantis gaidys¹²⁷ ar į dubenis vemiantis sviestą¹²⁸. Aitvarus už tarnybą šeimnininkai turėdavę šerti varškėčiais, raguoliais¹²⁹.

Tikėta ir vilko pavidalo mitinėmis būtybėmis – vilktakiais. Čia užrašyta visoje Lietuvoje populiari saktmė apie šeimnininką vilktakį, užpuolantį savo samdinę¹³⁰. Mus pasiekė ir labai reta saktmė apie su tabokmaliumi nuo vilktakio apsigynusį poną¹³¹, apie vilktakių gyvenimo ypatumus¹³².

Keletas sakmių skirta atmosferos reiškinių valdytojui – Perkūnui. Šiame krašte, kaip ir visoje Lietuvoje, buvusi populiari saktmė apie medžiotoją ir Perkūną¹³³. Kitoje saktmėje atsispindi tikėjimas, kad griaudžiant negalima eiti atsikaišius sijono skvernus, nes juose gali slėptis velnias¹³⁴. Krikščionybės įtakoje sukurta saktmė apie vyrą, kuris nuo perkūnijos išsigelbėjo melsdamasis¹³⁵. Po saktmę skirta gamtos reiškinio – viesulo – prigimčiai paaiškinti¹³⁶ bei mitinio povandeninio pasaulio būtybėms¹³⁷.

Tarp Gruzdžių apylinkių gyventojų buvo labai populiarios saktmės apie gyvates. Tai pasakojimai apie gyvačių miegą¹³⁸, kaip gyvatės renkančios iš akmens nuodus¹³⁹, apie gyvačių karalių¹⁴⁰. Kūriniuose atsispindi ypatinga pagarba žalčiams: viena šeima užmušusi žaltį, tai joje mirę keturios dukterys¹⁴¹; jei žmonės sutraiškydavę žalčio kiaušinius, išnykdavę gyvuliai¹⁴²; tikėta, kad namuose laikomas žaltys atneša laimę¹⁴³. Čia užrašyta ir savita saktmė apie nederamai besielgusiam žmogui ant kaklo užsikabinusį žaltį¹⁴⁴.

Taip pat tikėta mistine paparčio žiedo galia¹⁴⁵, stebuklingomis žolelėmis¹⁴⁶.

Itin mėgtos saktmės apie pinigus. Manyta, esąs einantis pinigais – už jį perki tiek, kiek nori¹⁴⁷. Aptinkame visoje Lietuvoje populiarių sakmių apie pinigų gavimo sąlygas: norint iškasti paslėptus pinigus, reikia valgyti mėšlą¹⁴⁸, atnešti dvylika galvų¹⁴⁹ ar „pakrapinti“ šventintu vandeniu¹⁵⁰. Šias sąlygas iškelia mirštantys šykštuoliai, kurie, nenorėdami sukauptų pinigų palikti savo namiškiams, stengiasi juos paslėpti ir užkerėti. M. Slančiausko užrašytoje saktmėje turtuolis net praryja visus savo auksinius pinigus kartu su geltonomis slyvomis¹⁵¹.

Apie žmonių tikėjimą raganavimais, raganų, burtininkų egzistavimu ir kenkimu kaimo bendruomenei liudija sakmių apie raganas pluoštelis. Kenkianti ragana stengiasi ką nors pasiskolinti iš kaimynų¹⁵², nužiūri gyvulius¹⁵³, pas kunigą atėjusi išpažinties kalba alegorijomis, kad tas nesuprastų, jog ji kenkusi

122 SIŠLSA 215.

123 SIŠLSA 212.

124 SIŠLSA 213.

125 SIŠLSA 474.

126 SIŠLSA 372.

127 SIŠLSA 225.

128 SIŠLSA 226.

129 SIŠLSA 224.

130 SIŠLSA 223.

131 SIŠLSA 323.

132 SIŠLSA 222.

133 SIŠLSA 267.

134 SIŠLSA 266.

135 SIŠLSA 418.

136 SIŠLSA 329.

137 SIŠLSA 262.

138 SIŠLSA 375.

139 SIŠLP 48.

140 SIŠLSA 477.

141 SIŠLSA 456.

142 SIŠLSA 459.

143 SIŠLSA 462.

144 SIŠLSA 287.

145 SIŠLSA 236, 380.

146 SIŠLSA 374, 406.

147 SIŠLSA 398, 399,

400, 424.

148 SIŠLSA 294.

149 SIŠLSA 293.

150 SIŠLSA 296.

151 SIŠLP 131.

152 SIŠLSA 423.

153 SIŠLSA 389.

aplinkiniams¹⁵⁴. Raganą galima atpažinti pagal mirkčiojančias akis ir drebančią apatinę lūpą¹⁵⁵, o jos galios yra perduodamos¹⁵⁶. Kartais raganauja kitatautis – latvis¹⁵⁷. Nuo šių kenkėjų galima apsiginti: raganos, burtininkai bijo devyndrekiu¹⁵⁸, jie negali pakenkti, jei prikalta į žemę aplink trobą vinių¹⁵⁹, jei laikomos špygos¹⁶⁰ ar kryžius¹⁶¹. Burtininkai galėdavę apdumti akis, sukelti haliucinacijas¹⁶², užburti žmogų per atstumą¹⁶³. Užrašyta įdomi saktmė apie pakaustytą kareiviui kenkusią raganą¹⁶⁴. Tikėta atžindais – žmonėmis, galinčiais nužiūrėti¹⁶⁵.

Kaimo bendruomenėje egzistavo draudimai tam tikru laiku dirbti: žmogus negalėdavęs vežti mėšlo pentadieniais¹⁶⁶, prieš šventes ilgai siūti¹⁶⁷.

M. Slančiauskas užrašė nedaug *padavimų* – lokalinio pobūdžio kūrinių apie tam tikrus praeities įvykius. Aptinkame padavimą apie milžino vaiką¹⁶⁸, keletą padavimų apie Luponių kalną¹⁶⁹, apie velnio neštą akmenį¹⁷⁰.

Liaudiškasis sąmojis atsispindi humoristiniuose kūriniuose – *anekdotuose*. Šaipomasi iš didelio merginų noro ištekėti¹⁷¹, moterų ir vyrų santykių¹⁷², pono ir valsčio nesuskalbėjimo¹⁷³, žemaičių¹⁷⁴, kunigų¹⁷⁵.

Užrašyta nemažai *pasakojimų* – tikrais įvykiais paremtų atsitikimų. Didelę jų dalį M. Slančiauskas buvo girdėjęs dar vaikystėje iš senų žmonių, tad užrašęs iš savo atminties. Tai pasakojimai iš maro meto¹⁷⁶. Neįtikėtina, o kartais ir komiška, nuskamba pasakojimai (juos M. Slančiauskas įvardinęs *pasakėlėmis*) apie senovėje buvusius miškus ir gyvūnus. Daugiausiai tai pasakojimai apie medžiotojų nuotykius: kaip medžiotoją užpuolė lūšis¹⁷⁷, kaip šis sugebėjo sumedžioti mešką ir šerną¹⁷⁸, komiškas pasakojimas apie vežime važiavusią mešką, kurią žydas palaikęs kunigu, apsirengusiu meškenomis¹⁷⁹, apie vilkdubes¹⁸⁰, apie vilkų medžioklę¹⁸¹. Tai ir atsiminimai apie Gruzdžių praeitį¹⁸², apie *desintininkus*¹⁸³, apie žemių prie Gruzdžių dalijimą¹⁸⁴, apie žmonių pranašystes¹⁸⁵, apie bažnyčios bausmes nusidėjusiems jaunuoliams¹⁸⁶. Dėmesio verti atsiminimai apie žmonių vargus dirbant dvaruose¹⁸⁷.

Iš Gruzdžių valsčiuje surinktos medžiagos mes ne tik galime susidaryti gana tikslų vaizdą, kaip XIX a. pab.–XX a. pr. gyveno Šiaurės Lietuvos kaimo žmonės, bet, lyginant jį su dabartiniu gyvenimu, pastebėti daugybę analogiškų realiųjų: ir tais laikais žmonės vaidijosi bei taikėsi, skriaudė vieni kitus bei gelbėjo nelaimėse; ir tada žmonės kankino liūdno ateities nuojautos regint besikeičiantį pasaulį, neramino kitaip į gyvenimą žiūrėti jaunoji karta. Taigi, M. Slančiauskas įamžino daug mums ir šiandien aktualių dalykų.

Aptarus Gruzdžių valsčiuje M. Slančiausko surinktą folkloro medžiagą, galime konstatuoti, jog daugiausiai čia užrašyta mitologinių sakmių. Folkloro fondus papildė ne tik visoje Lietuvoje labai populiarios saktmės (apie pinigų, raganas), bet ir palyginti reti kūrinių apie mitines būtybes (vilktakus, laumes). Labai populiarių būta stebuklinių pasakų. Tai liudija ne tik jų kiekis, bet ir faktas, kad kai kurios jų turi po 2–3 užrašymus.

-
- 154 SIŠLSA 220.
 155 SIŠLSA 411.
 156 SIŠLSA 416.
 157 SIŠLSA 425.
 158 SIŠLSA 369.
 159 SIŠLSA 384.
 160 SIŠLSA 370.
 161 SIŠLSA 492.
 162 SIŠLSA 431, 432, 433.
 163 SIŠLSA 430.
 164 SIŠLP 149.
 165 SIŠLSA 376.
 166 SIŠLP 85.
 167 SIŠLSA 349.
 168 SIŠLSA 204.
 169 SIŠLSA 252, 257.
 170 SIŠLSA 346.
 171 SIŠLSP 4, 5, 147.
 172 SIŠLP 23, 25.
 173 SIŠLSA 136.
 174 SIŠLSA 144.
 175 SIŠLSA 149.
 176 SIŠLSA 509–512.
 177 SIŠLSA 515.
 178 SIŠLSA 516.
 179 SIŠLSA 517.
 180 SIŠLSA 518.
 181 SIŠLSA 519.
 182 SIŠLSA 500.
 183 SIŠLSA 506.
 184 SIŠLSA 507.
 185 SIŠLSA 332.
 186 SIŠLSA 489.
 187 SIŠLSA 501, 503.

Joms populiarumu nusileidžia buitinės pasakos, kurioms būdingas vietinis koloritas. M. Slančiauskas, rinkdamas tautosaką, dažnai orientavosi į kūrinius, turinčius daktinio, komiško atspalvio bei etiologinio prado. Galbūt todėl nemažai užrašyta ir etiologinių sakmių, pasakų apie gyvūnus. Savitumu išsiskiria pasakojimai, kuriuose detalai užsifiksavusi Gruzdžių krašto istorinė praeitis, buitinis.

Surinktos medžiagos lyginimas su bendru Lietuvos pasakojamosios tautosakos repertuaru atskleidžia tradicijos fiksavimą: dauguma M. Slančiausko užrašytų pasakų yra būdingos Vidurio Lietuvai (ypač stebuklinės pasakos ir pasakos apie gyvūnus), nors nemažai yra ir originalių užrašymų ar kūrinių, populiarių visuose Lietuvos regionuose.

M. Slančiausko kapo paminklas Rudiškių kapinėse. 2002 m. D. Šniuko nuotr.

Sutrumpinimai

- AT – The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC No 3) Translated and Enlarged by Stith Thompson, *FFC Communications*, Helsinki, 1961, No 184.
- KLPTK I – Kerbelytė B. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, Vilnius, 1999, t. 1: Pasakos apie gyvūnus. Pasakėčios. Stebuklinės pasakos.
- KLPTK II – Kerbelytė B. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, Vilnius, 2001, t. 2: Pasakos-legendos. Parabolės. Novelinės pasakos. Pasakos apie kvailą velnią. Buitinės pasakos. Melų pasakos. Formulines pasakos. Pasakos be galo.
- KLPTK III – Kerbelytė B. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, Vilnius, 2002, t. 3: Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos.
- SIŠLP – *Šiaurės Lietuvos pasakos*, sur. M. Slančiauskas, par. N. Vėlius ir A. Seselskytė, red. K. Aleksynas, Vilnius, 1974.
- SIŠLSA – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, sur. M. Slančiauskas, par. N. Vėlius ir A. Seselskytė, red. K. Aleksynas, Vilnius, 1975.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Gruzdžiai“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas *Damijonas Šniukas*).

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis*, korektorė *Vida Kasparavičienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (tam skirtuose leidinio skyriuose):

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).